ANY 2022

ENRIC TORMO

Aitor Quiney Urbieta

LA INVISIBILITAT DEL DAU

Crèdits del llibre

TEXT Aitor Quiney
COORDINACIÓ Maria Canelles
DISSENY GRÀFIC Tallers Torrents
CORRECCIÓ textosBCN
FOTOGRAFIES Xavi Padrós
RETOC I PRODUCCIÓ GRÀFICA Xavier Parejo
IMPRESSIÓ Vanguard graphic
EDITA
Fundació Joan Brossa
c/ Flassaders, 40
08003 Barcelona
934 589 994
fundacio@fundaciojoanbrossa.cat
Ajuntament de Barcelona
Direcció de Serveis Editorials
Passeig de la Zona Franca, 66
08038 Barcelona
934 023 131
barcelona.cat/barcelonallibres

Crèdits de l'exposició

LA INVISIBILITAT DEL DAU.
ENRIÇ TORMO, GRAVADOR
I FOTOGRAF
Centre de les Arts Lliures
— Fundació Joan Brossa
des del 17 de març fins
al 24 de juliol del 2022

COMISSARIAT Aitor Quiney
DISSENY GRÀFIC I DE L'ESPAI EXPOSITIU Tallers Torrents
MUNTATGE L'Antiga Fusteria
CORRECCIÓ DE TEXTOS TextosBCN
TRANSPORT Arterri
COORDINACIÓ Marisa Latorre
AGRAÏMENTS
Vicenç Altaió, Biblioteca de Catalunya, Mercè Centellas Llopis L'Automàtica, MACBA. Museu d'Art Contemporani de Barcelona. Elies Plana, Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Barcelona, Maria Dolça Tormo Ballester, Enric Tormo Ballester.

PATRONAT
Vicenç Altaió (president), Daniel Giralt-Miracle (vicepresident institucional), Glòria Bordons (vicepresidenta d'estudis), Joan Abellà (secretari i tresorer), Mercè Centellas (vocal), Dolors Guilleumas (vocal), Carme Llopis (vocal), Jaume Maymó (vocal), Albert Mestres (vocal), Antoni Rubió (vocal), Guillem Sánchez (vocal emèrit), Elvira Dyangani Ose (vocal institucional MACBA), Jordi Carulla (vocal institucional Associació Joan Ponç), Marta Clari (vocal institucional Ajuntament de Barcelona), Jaume Freixa (vocal institucional Fundació Joan Miró).

CENTRE D'ESTUDIS JOAN BROSSA
Pere Portabella (president simbòlic), Vicenç Altaió, Marc Audí, Judith Barnés, Patrici Batalla, Glòria Bordons, Maria Canelles, Marc Chornet, Jordi Ferreiro, Sílvia Galí, Teresa Grandas, Manuel Guerrero, Magalí Homs, Joan Ivern, Jordi Marrugat, Cloe Masotta, Albert Mestres, Pau Minguet, Carles Rebassa, Gabriel Ventura, Esther Xargay.

EQUIP DE LA FUNDACIÓ JOAN BROSSA
Maria Canelles (direcció col·legiada), Marc Chornet (direcció col·legiada), Sheila Eroles (direcció col·legiada), Jordi Baldó (cap tècnic), Gabriella Dilorenzo (comunicació i premsa), Sílvia Galí (projecte educatiu), Clara Rodríguez (gerència), Carles Molero (atenció al públic i gestió), Pilar Rubio (atenció al públic i gestió) i Laia Sistaré (atenció al públic i gestió).

CONSELL D'EDICIONS I PUBLICACIONS DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA
Jordi Martí Grau, Marc Andreu Acebal, Águeda Bañón Pérez, Xavier Boneta Lorente, Marta Clari Padrós, Núria Costa Galobart, Sonia Frias Rollon, Pau Gonzàlez Val, Laura Pérez Castaño, Jordi Rabassa Massons, Joan Ramon Riera Alemany, Pilar Roca Viola, Edgar Rovira Sebastià i Anna Giralt Brunet.

Águeda Bañón (directora de comunicació), Núria Costa Galobart (directora de Serveis Editorials:), Oriol Guiu (edició), M. Àngels Alonso (distribució).

Col·lecció «Gent de Barcelona», a cura de Jordi Amat

ISBN: 978-84-9156-400-3
D.L.: B. 3886-2022

© de l'edició
Fundació Joan Brossa
i Ajuntament de Barcelona
© del text
Aitor Quiney
© de les imatges
Tharrats, Joan Ponç, Cuixart, August Puig Bosch, Josep Llorens Artigas, VEGAP, Barcelona, 2022.
Comissió Tàpies, VEGAP, Barcelona 2022.
Successió Miró, 2022
Els autors o autores esmentats

ÍNDEX

62 De la menestralia familiar a la Guerra Civil
70 Apunts de l'amistat entre Tormo i Brossa
90 Joan Miró i les litografies de la *Sèrie Barcelona*
96 La revista *Algol*
110 El regal a Maria Ballester: *Parafaragaramus*
114 Més apunts de l'amistat entre Tormo i Brossa
120 El taller del carrer Carders 15
132 Amistat, tipografia, gravats i estampes populars
152 Enric Tormo i João Cabral de Melo
158 Joan Miró a les *Galerías Layetanas*
176 Tormo, mestre de gravat i d'experimentació al taller Carders 15
178 La relació de Joan Ponç amb el taller
194 Enric Tormo i Antoni Tàpies. Del taller Carders 15 a París
200 Enric Tormo i Modest Cuixart. La recerca constant
218 El llibre *Joan Miró* de João Cabral de Melo
236 El llibre *À tout épreuve* de Paul Éluard i de Joan Miró
262 El pinzell, generador d'una estètica
266 La col·lecció d'art d'Enric Tormo i Maria Ballester, un testimoni d'amistat
308 Entre la pedagogia i la museologia
Agraïments 324
Bibliografia 325

Enric Tormo i Freixes (Barcelona, 1919-2016) va ser un impressor, gravador i tipògraf excepcional, d'aquells que en el llenguatge popular d'abans —lluny del significat que li donem ara, que és excloent— podríem definir amb l'expressió *de raça*; un tipògraf de raça, doncs, inquiet i trencador en alguns moments, conservador i acadèmic en d'altres. La contradicció és humana i genera ressorgiments i ressentiments. El seu món gira al voltant del llibre i de les arts gràfiques des de ben jove. I el portem aquí, al terrer de Joan Brossa, perquè van ser amics, estaven lligats amb un llaç de passions compartides, que van exhibir en el transcurs de la seva vida, dedicada a l'art i al combat. A més dels seus amics Joan Ponç, Antoni Tàpies, Modest Cuixart, Arnau Puig, Joan Josep Tharrats, João Cabral de Melo, Joan Miró i Rafael Santos Torroella, entre d'altres, Tormo i Brossa també compartien dèries comunes: el gravat popular, la tipografia i el seu joc, els seus amics, el seu Wagner, la llengua catalana, l'antifranquisme, les troballes fortuïtes, les revistes, els papers de colors, l'antinostàlgia...

La seva presència a l'entorn, primer de Brossa i Joan Miró i després entre els components de l'antigrup Dau al Set, fou molt rellevant. Tormo va saber plasmar, com a tècnic gràfic, l'art d'aquests creadors, i no hagué d'haver restat en l'anonimat de la historiografia de l'art si no fos perquè els tècnics normalment resten en la invisibilitat. És sabut que entre els membres del grup hi va haver un munt de contradiccions sobre la mateixa existència del grup, fins i tot la van negar. I que només restà la revista del mateix nom com a evidència. Aquest fet va aguditzar la invisibilitat d'Enric Tormo. L'art i la poesia com a vida i el ritme de les paraules

com a mesura de totes les coses són el que van unir tots aquests personatges amb Tormo, amb qui compartien aquesta llibertat amb un rerefons polític gris, autoritari i castrador. Enric Tormo, però, era un més entre ells, malgrat la persistència de l'oblit.

Ha estat la doctora Pilar Vélez qui ha investigat més a fons la figura d'Enric Tormo. En un article publicat a la *Revista de Catalunya* el titlla d'home gràfic, atès que tota la seva vida va estar dedicada a l'estudi i la investigació a l'entorn de les arts gràfiques, no només quant a les diverses tècniques, sinó també com a historiador i pedagog. Tormo es definia a si mateix com a impressor, però n'he volgut ressaltar en el subtítol d'aquest estudi la faceta de gravador, ja que és una de les tasques més importants que va fer com a mestre dels tres pintors de Dau al Set: Modest Cuixart, Joan Ponç i Antoni Tàpies.

Al llarg del temps, Enric Tormo va publicar textos i articles en què explica la seva relació i intervenció amb l'obra de Joan Miró i dels membres de Dau al Set. Els més importants que Tormo va publicar en relació amb aquests artistes, que significaven ruptura amb el present, ja fos artística o política i social, són tres, que han esdevingut la font principal per al coneixement de la seva obra: "El meu Dau al Set", *Revista de Catalunya*, 1987; "La recerca en el taller Carders, 15 (1947-1950)", a *Modest Cuixart. Exposició antològica*, Palau Robert, 1992, i "La obra gráfica en la Barcelona de postguerra", a *Ciudad de ceniza: el surrealismo en la posguerra española*, Museo de Teruel, 1992.

A banda, però, Tormo és autor de nombrosos treballs i investigacions sobre diversos temes, la majoria dels quals són referents a les arts gràfiques.

De la menestralia familiar a la Guerra Civil

Gràcies a la filla d'Enric Tormo, Dolça Tormo Ballester, tenim unes impressions de primer ordre del si de la família d'Enric Tormo, coses que ella mateixa va poder viure i d'altres que li explicava el pare. És un document escrit que ens ajudarà a entendre el context físic, social, polític i vivencial dels primers vint anys de la vida de l'impressor. Una de les aportacions més importants, però, i que contradiu el que el pare va deixar per escrit en algun article publicat, i Joan Brossa també, és com ells dos es van conèixer. Per tant, es pot pensar que Brossa i Tormo van pactar una història oficial de la seva coneixença? Potser sí, perquè els agradava el joc i el misteri. Així ho explica la filla de l'impressor, Dolça Tormo:

> A casa els avis, els pares del meu pare, s'hi portava una vida de menestralia barcelonina prop del carrer Fernando amb Rambles, davant per davant de la Boqueria. Era un pis de factura vuitcentista que tenia l'encant de flairar pel celobert les coccions de Can Culleretes, les quals sortint dels fogons del reputat restaurant l'impregnaven d'un ambient de seguretat i confort.
>
> A final o al fons del pis, en el lloc més lluminós, l'avi, hi havia instal·lat el seu taller de clavador de gemmes. Era una petita estança amb claraboies al sostre i finestres encarades al sud per tal d'irradiar una càlida llum que era imprescindible per la labor que s'hi feia.
>
> El taller funcionava a tota marxa com una locomotora afinada, formiguejava de clients i mossos entrant i sortint amb encàrrecs. L'avi, En Melcior ("Melchor", clar i ras per als amics i familiars), n'era el capità absolut d'aquella minsa empresa, sostinguda tan sols per la seva traça i voluntat. De caràcter jovial i sorneguer teixia al seu voltant un ambient de càlida i alegre acollida, que

entretenia qui s'havia d'esperar per recollir l'arrengament d'una joia. Tothom s'hi aturava a fer petar la xerrada. S'hi deien acudits, notícies gracioses i conyetes que feien la jornada passadora. No hi mancaven les endevinalles, els refranys capciosos i els jocs de paraules.

L'ambient a casa els avis era assossegat i modest. La vida transcorria en pau beneïda pel somriure d'un Bon Jesuset, de mida quasi natural, el qual semblava pernejar vivament dins del seu bressol, per l'afecte visual del tintineig d'una llàntia encesa.

L'arrelament a les profundes tradicions del poble, el món quasi màgic d'una secular espiritualitat, els costums en les celebracions festives seguit amb seriosa devoció, eren el substrat abonat sobre el que creixia la vida pautada a casa els avis.

La gatzara del taller i el franciscà ordre de la casa, s'amortia quan es tractava de planificar el futur professional de l'Enric, el fill menor, qui des de petit era molt miop. Aquesta minusvàlua el feia poc apte per seguir l'ofici del pare. Aquesta interrupció brusca de la tradició, deixava els seus pares desarmats i sense saber com solucionar un tan fort estrall en llurs vides.

A casa els meus avis es tenia una serena acceptació de la pròpia classe social. No s'estirava més el braç que la mànega, aspirant pels fills una mateixa vida conservadora dins una moderada pobresa. Mai veieren amb bons ulls la possibilitat de facilitar als fills un desclassament. Sortir del reclòs conegut de la menestralia els inquietava, i miraven amb recel les classes més altes, les quals entenien curulles de perills i malvestats sense fi. El meu pare, doncs, estava des de la seva naixença destinat a ser clavador de gemmes, i seguir el bon camí del taller patern, però la miopia no li va permetre de passar més enllà en l'escalafó de l'ofici que la de mosso per a tot, preparar, netejar i fer encàrrecs.

La seva mare, davant el panorama de veure el fill vagarejar sense una fita laboral, va prendre la decisió, aconsellada pel seu confessor, d'entrar-lo als Salesians perquè aprengués alguna cosa de profit. Sent ella mateixa enquadernadora, cap del taller d'enquadernació, per més precisió, de l'editorial catòlica Can Subirana, va triar pel seu fill l'ofici de caixista. El dia que va anar, tota sola, a inscriure'l, hagués pogut triar qualsevol altre ofici, el de fuster o el d'electricista, però amb les presses i les angúnies no se li va acudir altra cosa que " caixista - tipògraf ". La vida del meu pare va quedar determinada en aquell moment, a mercè de la improvisació.

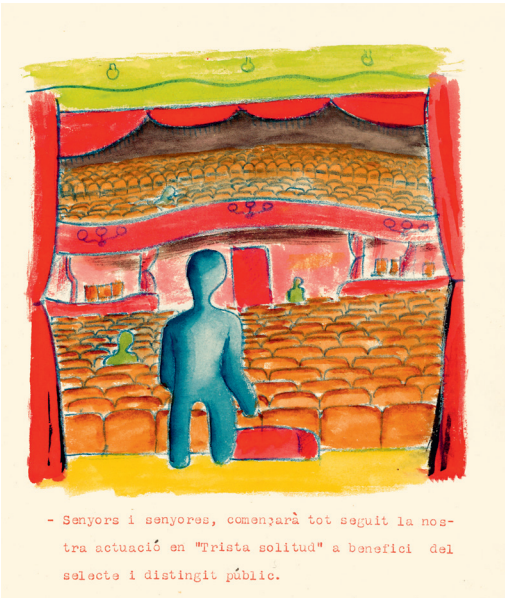

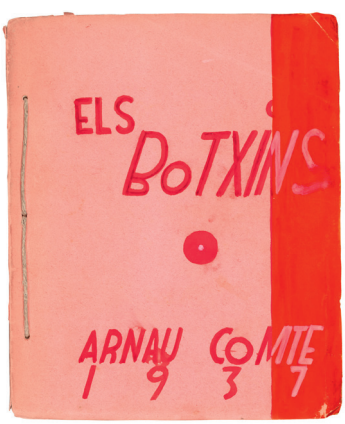

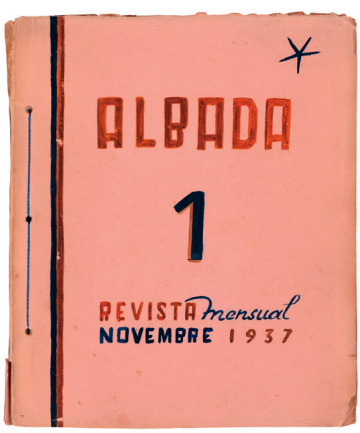

La família d'Enric Tormo, que està assegut sobre la falda de la seva mare

Joan Josep Tharrats (Arnau Comte), *Els botxins*, 1937. Última plana amb retrat i dibuix de Tharrats. © Tharrats, VEGAP, Barcelona 2022

J.J. Tharrats (Arnau Comte), *Els botxins*, 1937. Exemplar únic. Guaix, aquarel·la, tinta i collage amb fotografies sobre paper, 20,5 × 16,5 cm. Col·lecció particular. © Tharrats, VEGAP, Barcelona 2022

Els pares d'Enric Tormo amb la seva neta Dolça Tormo. Al taller de l'avi.

Joan Josep Tharrats, *Albada*, 1937. Una de les planes amb mecanoscrit i dibuix de Tharrats. © Tharrats, VEGAP, Barcelona 2022

J.J. Tharrats, *Albada. Revista mensual*, novembre 1937. Exemplar únic. Guaix, aquarel·la i tinta sobre paper, 20 × 17 cm. Col·lecció particular. © Tharrats, VEGAP, Barcelona 2022

Amb el fill tancat tres anys a l'internat i entretingut a aprendre tant sí com no una feina profitosa, s'allunyava, per una banda del fantasma de la inutilitat per la vida, que preocupava tant la mare i, per l'altra banda, s'esvaïa la quimèrica dèria del fill, que en repetides ocasions havia insistit en ser pintor, més ben dit "artista" amb reconeixement i fama universal. La paraula artista esglaiava l'avi, qui jutjava l'ambient dels pinzells de pèl fi un pou de perversió i vagància.

Malgrat els parers dividits dels progenitors, la vida de l'Enric, ja encarrilada a Ca' els salesians, prenia bona embranzida donada les seves qualitats d'alumne treballador i intel·ligent la qual, de sobte, es veié capgirada per la guerra de manera irremeiable. Un bon dia, el seu mestre salesià, que apreciant el bon fer de l'alumne, l'havia agafat com a meritori al propi taller, va morir trinxat per una bomba de 500 quilos llençada per un Stuka quan es refugiava al portal de casa seva. Degut a aquest succés es va esfumar de nou la planificació vital d'un ofici que assegurés el seu futur.

Els treballs i patiments rebuts a la rereguarda com a soldat auxiliar de l'exercit republicà, les ferides rebudes, la convalescència famèlica i sense medicaments als arenals de Sitges com a tot hospital i la posterior incorporació forçada sota la bandera dels nacionals a Salamanca, mantingueren el meu pare allunyat llargues temporades de la família.

Malgrat el desgavell de la guerra, la vida quotidiana seguia amb una certa normalitat, i el meu pare insistia en obtenir el permís patern per estudiar Belles Arts, convençut de que tenia prou vena sensible, "la febreta" en deien en aquella època, per sortir-se'n en el camp artístic.

Al pare l'atreia la vida franca de la inspiració, els cercles cultes d'amics, la sensibilitat refinada de l'art i el reconeixement públic de la pròpia vàlua, que el distingiria bellament coronat per la fama; quedarien lluny les ulleres de got amb l'infamant insult de "quatre ulls", la manca de diners, la poca solidesa en els estudis i la migradesa de la seva estatura.

Finalment, les muralles menestrals del pobre avi caigueren esmicolades com les de Jericó i li permeté de matricular-se a Llotja. Allí freqüentà les aules de dibuix, pintura, gravat, i ...fillets de déu!!! el món esclatà en una energia fulgurant i feliç.

El domini del dibuix a mà alçada i una finesa excepcional pels pigments aprés a Llotja, juntament amb una

sòlida comprensió de la composició visual copsada en les maquetacions de portades als salesians, li permeteren d'integrar-se en els tallers de propaganda de la República. Fent equip amb altres dibuixants i fotògrafs, crearen cartells d'una modernitat tècnica i dramàtica molt remarcable. També idearen proclames, fullets i collages que encara ara sorprenen i admiren per la seva qualitat. Milers de fulls impresos sortien anònimament d'aquells quarters de la Plaça Catalunya per difondre's arreu. El meu pare hi va fer una labor encomiable, silenciosa i voluntària.

Succeïa freqüentment, que al taller mancava un mosso per portar els encàrrecs d'un joier a l'altre o, a un client particular o, a una botiga. En aquella època no s'utilitzaven els camions blindats per transportar mercaderia valuosa, s'emprava un subterfugi molt antic de camuflatge: s'utilitzava la jovenalla d'aspecte innocent per dur joies o objectes de preu. Es buscava d'aquesta manera despitar als lladregots.

El meu pare anava amunt i avall per Barcelona amb joies embolicades dins de farcellets de roba endossats a la pitrera, amb un aspecte de vailet.

Un dels itineraris sovintejats era el que unia el taller de l'orfebre especialitzat en gravar lletres a les joies que es volien personalitzades i, el taller de l'avi. Un anell, una medalla, un nomeolvides sempre requerien d'una dedicatòria o d'un anagrama ben cisellat. Aquest orfebre gravador de lletres era justament l'oncle d'en Brossa. Aquest bon home, a la mort del cunyat, s'havia fet càrrec d'en Joan amb el ferm propòsit de fer-ne un jove entenimentat. És per aquest motiu que tenia en Joan prop seu i, a la mínima que el veia distret, li donava encàrrecs per fer. D'aquesta manera en Brossa esdevingué un mosso d'encàrrecs, la qual cosa li permetia escapolir-se del zel amatent de l'oncle.

Al taller de l'oncle Cuervo es gravaven les lletres de les matrius metàl·liques per senyalar les talles i models a les cintes internes dels elegantíssims barrets de Can Prats i, era habitual que a cada temporada es refessin els encàrrecs amb noves paraules, lletres, i nombres per adaptar-se a la última moda masculina dels homes més refinats de la ciutat.

Segons em digué el pare, va ser aquesta obligació de deambular amb joies a les butxaques el que els permeté de profunditzar en llur amistat, ja que es trobaven al taller de l'un o de l'altre i ambdós s'acompanyaven mútuament mentre s'esplaiaven comentant lectures i pro-

jectes. El meu pare acompanyava en Brossa a Can Prats. Una vegada entregat l'encàrrec, es quedaven a xerrar una estona amb l'amo de la botiga, il·lusionats de que algú volgués escoltar llurs cabòries.

En Brossa i el meu pare, com que tenien la mateixa edat, van compartir també un mateix destí militar. Ambdós anaren alhora a la guerra sota la República; en Brossa com a soldat al front del Segre i el meu pare com a soldat auxiliar a la rereguarda. També, poc més tard, amb la victòria feixista, foren cridats juntament a fer el servei a Salamanca. Aquesta vegada tots dos com a soldats auxiliars, ja que en Brossa havia quedat tocat d'un ull. S'adaptaren com pogueren, recorrent a la fortalesa sempre generosa de la primera joventut. Una via d'escapament de la vida quarteraria va ser la de muntar bombolles /refugis culturals, havien de ser per força surrealistes, per acolorir la negritud en què es trobaven. Feien teatre, caricatures, dibuixos, projectes i escrivien cartes d'un caire obscur. Llurs famílies rebien des de Salamanca unes missives eufòriques descrivint la vida regalada que els donava En Paquito; menjars exquisits, festes meravelloses i excursions interessantíssimes. Sembla mentida que tan elogi i entusiasme no alertessin els censors. Sí, van alertar els familiars, que entristits i patidors intentaven de buscar solucions.

Al estar-se en un regiment de serveis auxiliars, tots els soldats tenien alguna pega grossa física que ho justificava. Ells però s'ho prenien a la broma i a la gresca, denominant-se a sí mateixos amb el mot de "La colla escombraria". Els assignaren feines lleugeres, i els quedava temps lliure per projectar llur futur. En Brossa planificava espectacles de màgia i jocs de mans i, el meu pare s'oferia a fer-li a bon preu els decorats. Havia aprés a fer enormes perspectives de palaus orientals, celatges tempestuosos o boscos wagnerians pintant bambolines per les representacions del Liceu. D'aquesta manera havia, temps abans, compensat econòmicament el seu voluntariat de pintar cartells en favor de la República.

L'amistat de Brossa i el meu pare iniciada sent ambdós molt joves, es va assentar i madurar quan aquest últim, ja casat, va obrir taller d'impressor en un annex de la casa recent estrenada com a nuvi. El meu pare va calcar l'esquema de vida que havia vist a la casa paterna i que enyorava per l'abundor de tendresa i eficàcia domèstica. La vida familiar i la del taller havien d'anar forçosament de la mà.[1]

1. Agraeixo a Dolça Tormo que hagi posat al meu abast un munt de records sobre el pare, domèstics i del taller. Es respectarà la grafia original de totes les cites que apareixen en aquest estudi.

A l'escola dels salesians, Tormo no només hi va aprendre tipografia sinó la resta de tècniques calcogràfiques, a més a més de la litografia. Aquesta última l'aprenia en hores perdudes quan anava a fer dibuixos sobre la pedra, i com que tenia molta traça, a la mateixa escola li van donar les primeres feines de litografiar, com algunes faixes per a caramels. Malgrat aquesta absorció primerenca, no va ser fins que va entrar al taller de Ramon de Capmany quan va aprendre l'ofici veritablement i, a partir d'aquí i per compte propi, va investigar totes les possibilitats tècniques i artístiques.

Mentre Barcelona agonitzava l'any 1938, Enric Tormo va conèixer J. J. Tharrats, amb qui l'unia una mateixa dèria per la lletra i l'imprès. Segons el mateix Tormo, tots dos es van apuntar als cursos de gravat que el Club Coliseum organitzava i s'estaven als tallers del Comitè de Propaganda del Comissariat Militar, instal·lat a la Diagonal. A la col·lecció de Tormo es conserven dues obres inèdites de J. J. Tharrats d'aquella època, presentades al Comitè: *Els botxins* i el primer número de la revista *Albada*. Són dues obres artesanes i exemplars únics, mecanografiats, amb fotografies enganxades i dibuixos originals del mateix Tharrats, que signà com a "Arnau Comte, 1937".[2]

2. Enric Tormo, llibreta manuscrita *Obra gràfica. Taller Carders, 15*. Col·lecció particular. Tormo ho explica a: TORMO, Enric, "El meu Dau al Set", *Revista de Catalunya*, núm. 11, setembre de 1987, p. 108-128.